

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीसंबंधीचे विचार आणि ग्रामीण आर्थिक विकास

प्रविण अर्जुन जाधव

संशोधक

अर्थशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय शेतीव्यवस्था तिच्या समस्या आणि तिची अवस्था यासंबंधी महत्त्वपूर्ण विचार मांडल्याचे दिसून येते. १९१८ मध्ये 'The Journal of India Economic Society' च्या अंकात 'Small Holding in India and their Remedies' हा लेख प्रसिध्द झाला. डॉ. आंबेडकरांनी या लेखात शर्ती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने एक राष्ट्रीय उद्योग असून सर्व प्राथमिक व्यवसायांमध्ये शेतीचे महत्त्व सर्वाधिक असल्याचे विशद केले.^१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गेल्या ९०-९५ वर्षांपूर्वी शेतीविषयक उपस्थित केलेले प्रश्न जवळे मार्गदर्शक होते तितकेच किंबहुना त्याहीपेक्षा अधिक मार्गदर्शक आहेत असे म्हणणे अतिशयोक्ती होणार नाही.

अध्ययनाची उद्दिष्टे

१. जमिनीचे विभाजन व उपखंडन का घडून येते अभ्यास करणे.
२. मोठे धारणक्षेत्र कार्यक्षम आणि लहान धारणक्षेत्र अकार्यक्षम असते अभ्यासण.
३. शेतीविषयक निर्माण झालेल्या समस्यांवर उपाय सुचविणे.

अध्ययन पद्धती :

या विषयाचे साहित्य मिळविण्यासाठी विविध ग्रंथालयातून प्राथमिक व दुय्यम साधने संकलित केली आहे. प्राथमिक साधनात शासनाची परिपत्रके, अहवाल, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लिखित साहित्याचा त्यांच्या भाषणांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच दुय्यम साधनांमध्ये विविध संदर्भग्रंथ, संपादित ग्रंथ, गौरवग्रंथ, विविध पत्रिका व मासिकांमध्ये आलेले लेख, वर्तमानपत्रातील लेख याचा आधार घेण्यात आला आहे.

डॉ. आंबेडकरांचे शेतीसंबंधीचे विचार

डॉ. आंबेडकरांच्या मते शेतजमिनीचा आकार लहान असल्याने शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ होत नाही. भारतात शेतजमिनीचा आकार लहान आहेतच. परंतु ती वेगवेगळ्या ठिकाणी विखुरलेली दिसते. म्हणजेच भारतामध्ये शेतजमिनीचे विभाजन व विखुरीकरण मोठ्या प्रमाणात झाले असून त्यामुळे शेतीच्या उत्पादतेवर त्याचा प्रतिकूल परिणाम झाला. यावर उपाय म्हणून काही तज्ञांनी असा विचार मांडला की, लहान धारणक्षेत्र असलेल्या शेतजमिनीचे एकीकरण करावे. त्यामुळे शेतजमिनीचा आकार वाढेल परिणामी उत्पादकतेत वाढ करता येईल.^२ शेतीसंबंधी विचार मांडतांना डॉ. आंबेडकरांनी असे सूचविले की, रशियाच्या धर्तीवर आपण असे सामुदायिक शेतीची पध्दत स्वीकारली पाहिजे. कारण आपल्या शेतीच्या समस्या सोडविण्याचा तोच एक मार्ग आहे. 'State and Minorities' ग्रंथात डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, शेती हा उद्योग राज्यशासन चालवेल जी जमीन हागवडी खाली नाही ती जमीन सरकारने भूमिहीन लोकांना द्यावी. ही शेती सरकारच्या नियमानुसार परंतु सामुदायिक पध्दतीने कसली जावी. शिवाय या जमीनीवर कर वगैरे दिल्यावर राहिलेले उत्पन्न शेती करणा-यामध्ये वाटले गेले पाहिजे.^३ डॉ. आंबेडकरांच्या मते, सामुहिक शेती पध्दतीचा स्वीकार केला गेला तर उत्पादकता आणि कार्यक्षमता कायम राहून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे परिवर्तन करणे शक्य होईल कारण सामाजिक अन्याय आणि शोषण सामुदायिक शेतीमध्ये होत नाही. शेतीची प्रगती व्हावी यासाठी भूविकास बँक शेतक-यांच्या पतपेढ्या, खरेदी विक्री मंडळे स्थापन केली जावीत.^४

ग्रामीण जीवन व आर्थिक परिस्थिती

डॉ. आंबेडकरांनी ग्रामीण शेतमजुरांविषयी काही विचार मांडले आहेत. त्यांच्या मते, औद्योगिक कामगारांना जे फायदे मिळतात तेच फायदे भरपाई, आरोग्य, विमा, यासारख्या योजना जर शेतजुरांना मिळाल्या तरच ग्रामीण भागातील लाखो शेतमजुरांची स्थिती सुधारेल.^५ डॉ. आंबेडकरांनी समता व स्वातंत्र्य मुल्यांच्या आधारे शेतमजुरांना सन १९४८ च्या किमान वेतन कायद्यातील तरतुदीचा फायदा मिळवून दिला.^६

इ.स. १९३७ च्या नव्या कायदानुसार पहिले मंत्रिमंडळ अस्तित्वात आले तेव्हा डॉ. आंबेडकरांनी मजुरमंत्री म्हणून काम पाहिले होते. त्यावेळी त्यांनी मजुरांना संदर्भात अनेक कायदे पास करून घेतले. उदा. रस्त्यावर काम करणारे जे मजूर डांबर ओतत असतात, वरून ऊन व खालून डांबराची उष्णता त्यामुळे त्यांचे शरीर वेगळे ठिक्कर पडते. पण त्यांच्या पायात गम बुट असतात. या देशातील श्रमिकांना डॉ. आंबेडकरांनी दिलेली ही भेट आहे.

भारतातील लहान धारणक्षेत्र

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा भारतातील शेतीच्या प्रश्नावर सन १९१८ च्या जर्नल ऑफ इंडियन एकोनामिक सोसायटीच्या नियतकालिकात भारतातील लहान धारणक्षेत्र आणि त्यावरील उपाय 'Small Holding in India and their Remedies' हा लेख प्रसिध्द झाला.^६ लहानधारण क्षेत्र ही भारतीय शेतीला भेडसवणारी अत्यंत गंभीर समस्या असून ही केवळ लहान धारणक्षेत्रच नाही तर ती वेगवेगळ्या ठिकाणी विखुरलेली आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, किफायतशीर धारणक्षेत्र म्हणजे जमीन, भांडवल व श्रम हे सर्व उत्पादक घटक योग्य प्रमाणात उपलब्ध असणे होय. तसे झाले तरच एखाद्या उत्पादक घटक इतर घटकांच्या साहय्याने अधिक योगदान देऊ शकतो त्यामुळे किफायतशीर धारणक्षेत्र म्हणजे केवळ जमीनीचे आकारमान एवढेच नसून धारणक्षेत्र व कार्यक्षम मशागत करण्यासाठी आवश्यक असलेली इतर सामुग्री यांचा मिलाफ आहे.^७

भारतातील आजारी शेतीवरील शेतजमिनीचा विस्तार हा उपाय नसून भांडवल व भांडवली मालाचे वाढते प्रमाणे गरजेचे आहे. ते भांडवल बचतीतून निर्माण होते व जेथे आर्थिक उत्पन्न असेल तेथेच ही बचत शक्य होते. आपल्या लोकसंख्येचा आधार असलेली आपली शेती आपणास जास्त उत्पादन का या प्रश्नाचे उत्तर नकारात्मक आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, जोपर्यंत जमिनीवर ताण आहे. तोपर्यंत जमिनीचे एकीकरण करणे अवघड असते. हे तुकडे रोखण्याचे काम औद्योगिकीकरणामुळे होऊ शकते. लहान व विखुरलेल्या शेतजमिनीमुळे शेतीत फसवण बसत असले तर औद्योगिकरण शिवाय दुसरा पर्याय नाही.^८

अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय लहान शेतजमीन आणि त्यावरील उपाय सांगितले आहेत.

शेवटी असे म्हणता येईल की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार मानवी कल्याणाचे होते. शोषित, कष्टकरी, श्रमिक व मजूर वर्गाची सर्वांगीण उन्नती व हित लक्षात घेऊन त्यांनी आपले आर्थिक विचार मांडले. म्हणजेच त्यांचे आर्थिक विचार नैतिकतेवर आधारित होते. यात तीळमात्र शंका नाही. डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचे काळजीपूर्वक परिवर्तन करून त्यातल्या सुयोग्य गोष्टी केंद्र सरकारच्या

धोरणात व कार्यक्रमात समाविष्ट करण हे सामान्यांच्या हिताचे ठरेल असे मला वाटते.

निष्कर्ष

१. भारतातील ग्रामीण विकास घडवून आणण्यासाठी जमिनीचे राष्ट्रीयकरण व औद्योगिकीकरण घडवून आणले पाहिजे.
२. जमीनीच्या लहान-लहान तुकड्यांपासून काही ना काही फायदा होतो हेच लहान धारण क्षेत्रांच्या समस्येचे उगमस्थान आहे.
३. विखुरलेली जमीन ही शेतीतील मोठी अडचण आहे.

शिफारशी

१. खेड्यातील सर्व व्यवहार सहकारी तत्वानुसार होणे गरजेचे आहे.
२. नियोजनाची पध्दत गावाकडून शहराकडे व शहराकडून राल्यामध्ये राज्याकडून केंद्राकडे जाणारी असावी.
३. श्रमशक्तीमधून गाव विकास करावा.
४. ग्रामीण महिलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष पुरवणे.
५. ग्रामीण भागातील कुटीरउद्योगांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

१. रायखेलकर ए. आर, दामजी बी. एन, आर्थिक विचारांचा इतिहास, उपरोक्त, पृ. ३०८.
२. सोमवंशी बी. सी. अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. बी. आर. आंबेडकर, उपरोक्त, पृ. १४.

३. डाहाट धनराज संपा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार, खंड-४, संकेत प्रकाशन, एन. आय. टी. संकुल क्र. ६३, हिल रोड, गांधीनगर, नागपूर, प्रथम आवृत्ती २००८, पृ. ७.
४. निंबाळकर वामन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा. उपरोक्त पृ. १२१.
५. कुबेर वा.ना, डॉ. आंबेडकर विचार मंथन, उपरोक्त पृ. २३९.
६. पवार ज.वि. विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मेत्ता प्रकाशन, बी-००३, प्रथमावृत्ती २६ जून २०१३, पृ. १०१.
७. लुलेकर प्रल्हाद, अनंत पैलुंचा सामाजिक योद्धा : दलिततेतरांसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, उपरोक्त पृ. २८.
८. थोरात सुखदेव, बाबासाहेब आंबेडकर : नियोजन, जल व विद्युत विकास- भूमिका व योगदान, उपरोक्त पृ. २९-३०.
९. पानतावणे गंगाधर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अभिवादन ग्रंथ, उपरोक्त पृ. ३४७.
१०. निकम गौतम, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक विचार, उपरोक्त पृ. २७.